

Karen Armstrong

De kwestie God

De toekomst van de religie

Vertaling Willem van Paassen, Maarten van der Werf en
Albert Witteveen

2009

DE BEZIGE BIJ

AMSTERDAM

Voor Joan Brown Campbell

Inleiding

Er wordt deze dagen veel te veel over God gepraat. En wat we zeggen is vaak gemakzuchtig. In onze democratische samenleving denken we dat het concept God makkelijk móét zijn en dat religie eenvoudig toegankelijk hoort te zijn voor iedereen. ‘Dat boek was echt heel moeilijk!’ zeiden lezers tegen me, een beetje verwijtend, hoofdschuddend en met een afkeurende blik in hun ogen. ‘Natuurlijk was het moeilijk!’ wil ik dan antwoorden. ‘Het ging over God!’ Veel mensen begrijpen dat niet. Iedereen weet vanzelfsprekend wie God is: het Opperwezen, een goddelijke Persoonlijkheid die de aarde heeft geschapen met alles erop en eraan. Mensen kijken je verbaasd aan als je ze vertelt dat het niet klopt om God het Opperwezen te noemen, want God is niet *een* wezen, en dat we werkelijk geen idee hebben waarover we praten als we zeggen dat God ‘goed’, ‘wijs’ of ‘intelligent’ is. Gelovigen weten in theorie dat God alles overstijgt, maar lijken soms aan te nemen dat zij wél weten wie ‘hij’ is en wat hij denkt, liefheeft of verwacht. We proberen Gods ‘andersheid’ te temmen en te domesticeren. We vragen God om zijn zegen uit te spreken over het land waarin we wonen, onze koningin te behoeden voor allerlei kwaads, onze ziekten te genezen of te zorgen dat het mooi weer wordt, want we gaan picknicken. We herinneren God eraan dat hij de wereld heeft geschapen en dat wij maar meelijwekkende zondaars zijn, want hij zou dat misschien eens kunnen vergeten. Politici halen God aan om hun beleid te rechtvaardigen, onderwijzers gebruiken hem om de orde in de klas te handhaven en terroristen plegen gruweldaden in zijn naam. Tijdens een oorlog of een verkiezingsstrijd

smeken we God 'onze' kant te steunen, hoewel onze tegenstanders vermoedelijk toch ook Gods kinderen zijn en objecten van zijn liefde en zorg.

We hebben de neiging te denken dat, hoewel wij nu in een totaal andere wereld leven dan vroeger en een totaal ander wereldbeeld hebben, mensen altijd op dezelfde manier over God hebben gedacht als wij nu doen. Maar ondanks onze wetenschappelijke en technologische prestaties is ons religieuze denken soms opvallend onontwikkeld, primitief zelfs. In bepaalde opzichten lijkt de moderne God op de Hoge God uit de vroege oudheid, een theologie die op den duur ofwel unaniem werd verworpen ofwel radicale veranderingen onderging omdat zij niet voldeed. Want velen in de premoderne wereld wisten al dat het heel moeilijk is om iets zinnigs te zeggen over God.

Theologie is een uiterst wereldse discipline, dat spreekt vanzelf. Mensen hebben boeken volgeschreven over God en hielden niet op over God te praten. Maar sommige van de grootste joodse, christelijke en islamitische theologen brachten helder voor het voetlicht dat hoewel het zeker van belang was om onze gedachten over het goddelijke in woorden te vatten, deze woorden door mensen waren gemaakt en daardoor altijd ontoereikend zouden zijn. Ze ontwikkelden spirituele oefeningen die de normale manier van denken en spreken moedwillig ondergroeven om de gelovigen in staat te stellen te begrijpen dat de woorden die we voor wereldse zaken gebruiken niet op God van toepassing zijn. 'Hij' was niet goed, goddelijk, machtig of intelligent op een manier die wij konden begrijpen. We konden zelfs niet zeggen dat God 'bestond', want onze conceptie van bestaan was te beperkt. Sommige wijzen zeiden liever dat God 'Niets' was, want God was niet zomaar iets of iemand. En als ze naar goddelijke zaken verwezen, kon je de heilige geschriften zeker niet letterlijk nemen. In de ogen van deze theologen zouden sommige van onze ideeën over God dicht in de buurt komen van afgoderij.

Het waren niet enkel een paar radicale theologen die deze lijn volgden. In de premoderne wereld was symboliek voor de mensen een veel natuurlijker gegeven dan voor ons vandaag de dag. In het

middeleeuwse Europa bijvoorbeeld leerden christenen dat de mis een symbolische herbeleving was van het leven, de dood en de wederopstanding van Jezus, en het feit dat ze het Latijn niet konden volgen droeg alleen maar bij aan de mystiek ervan. Een groot deel van de mis werd op gedempte toon voorgedragen door de priester, en de ernstige stiltes, het liturgische drama met de muziek en de gestileerde handelingen plaatsten de congregatie in een mentale ‘ruimte’ die losstond van het gewone leven. Vandaag de dag hebben velen een bijbel of een koran in huis en zijn voldoende opgeleid om die te lezen, maar in het verleden hadden mensen vaak een heel andere relatie met de heilige geschriften. Ze luisterden naar de paar fragmenten die werden voorgedragen, vaak in een vreemde taal en altijd in de verheven context van de liturgie. Priesters leerden hun de teksten niet op een puur letterlijke manier te begrijpen en verschaften beeldende interpretaties. In de ‘mysteriespelen’ die jaarlijks op Sacramentsdag werden gehouden, werden de Bijbelse verhalen vrijelijk veranderd; nieuwe karakters werden toegevoegd en de verhalen werden in de eigen tijd geplaatst. Ze waren niet historisch in de betekenis die wij er in onze tijd aan geven: ze waren méér dan geschiedenis.

In de meeste premoderne culturen waren er twee te onderscheiden manieren van denken: spreken en informatie vergaren. De Grieken noemden die *mythos* en *logos*.¹ Beide waren essentieel en de een was niet meer waard dan de ander: ze waren niet in conflict met elkaar, maar complementair. Elk had zijn eigen sfeer waarin hij geldig was en het werd als onverstandig gezien om ze met elkaar te vermengen. Logos (‘rede’) was een pragmatische manier van denken die mensen in staat stelde doelmatig in de wereld te functioneren en daarom nauwkeurig moest corresponderen met de externe werkelijkheid. De mens had – en heeft – logos nodig om wapens te maken, de samenleving in te richten of een expeditie te organiseren. Logos keek vooruit, op zoek naar nieuwe manieren om de omgeving naar zijn hand te zetten, oude inzichten te vernieuwen en te verbeteren en nieuwe uitvindingen te doen. Logos was essentieel voor het voortbestaan van de soort. Maar het had ook zijn beperkingen: logos kon het

menselijk leed niet verzachten of betekenis geven aan de bezoeken van het leven. Daarvoor hadden mensen mythos nodig, 'mythe'.

Onze moderne samenleving is gebaseerd op wetenschappelijke logos, en mythen hebben aan waarde verloren. In het dagelijkse taalgebruik is een mythe iets wat niet waar is. Maar in het verleden waren mythen meer dan plezierige fantasieën. Net als logos hielpen mythen mensen een scheppend leven te leiden in een verwarrende wereld, maar op een andere manier.² Mythen mochten dan verhalen zijn over de goden, eigenlijk gingen ze over de ongrijpbare, verwarrende en tragische aspecten van het menselijk bestaan, die buiten het terrein van de logos lagen. Mythen zijn ook wel een primitieve vorm van psychologie genoemd. Als helden in een mythe hun weg zochten door labyrinten, afdaalden naar de onderwereld of monsters bevochten, werd dat niet primair begrepen als een feitelijk verhaal. Het was veeleer bedoeld om mensen in staat te stellen hun weg te vinden in de meer duistere hoeken van de psyche, die moeilijk toegankelijk zijn, maar die van grote invloed zijn op onze gedachten en gedragingen.³ Mensen moesten de doolhof van hun geest betreden en de strijd aangaan met hun eigen persoonlijke demonen. En toen Freud en Jung hun zoektocht naar de menselijke ziel in wetenschappelijke zin in woorden wilden vatten, kwamen ook zij instinctief op deze oeroude mythen uit. Een mythe was nooit bedoeld als nauwkeurig verslag van een historische gebeurtenis, het was *iets wat ooit was gebeurd op een bepaald moment, maar wat in zekere zin ook altijd weer opnieuw plaatsvindt*.

Een mythe was echter niet effectief als mensen er gewoon in 'geloofden'. Het was in wezen een actieplan: het kon je in de juiste spirituele of psychologische staat brengen, maar vervolgens was het aan jou om de volgende stap te doen en de 'waarheid' van de mythe in je eigen leven tot een realiteit te maken. De enige manier om het waarheidsgehalte van een mythe te bepalen was om ernaar te handelen. De mythe van de held bijvoorbeeld neemt in bijna alle culturele tradities dezelfde vorm aan en leerde mensen hoe ze hun eigen heldhaftigheid konden aanboren.⁴ Later werden verhalen over historische fi-

guren als Boeddha, Jezus en Mohammed aan dit paradigma aangepast, zodat hun volgelingen hen op dezelfde manier konden imiteren. Als we ze in praktijk brachten, konden mythen ons essentiële dingen over onze menselijkheid vertellen: hoe we ons leven rijker en intenser konden leven, hoe we moesten omgaan met onze sterfelijkheid en met het lijden dat bij het leven hoort. Maar als we niet in staat waren de mythe toe te passen op onze eigen situatie, bleef hij abstract en ongeloofwaardig. Al vanaf zeer vroege datum speelden mensen hun mythen na in gestileerde ceremonies, waarvan de esthetiek op de deelnemers inwerkte en hen, zoals ieder kunstwerk, inwijdde in een diepere dimensie van het bestaan. Mythe en rite werden zo onlosmakelijk met elkaar verbonden, zozeer zelfs dat geleerden het er niet over eens kunnen worden wat er het eerst was: het mythische verhaal of de rituelen die ermee waren verbonden.⁵ Zonder rituelen hadden mythen geen betekenis en bleven ze even onbegrijpelijk als bladmuziek, die eveneens voor de meesten van ons ondoorgrondelijk is als hij niet instrumentaal wordt geïnterpreteerd.

Religie was dus niet zozeer iets waar mensen over nadachten, maar iets wat ze toepasten en wat bewaarheid werd in de praktijk. Het is onzin om te denken dat je kunt leren autorijden door het theorieboek door te spitten. Je leert niet dansen, schilderen of koken door teksten of recepten te lezen. De regels van een bordspel lijken ondoorgrondelijk, onnodig ingewikkeld en saai, tot je begint te spelen en alles op zijn plaats valt. Sommige dingen kun je alleen leren door langdurige, toegewijde oefening, maar als je doorzet zul je merken dat je iets hebt bereikt waarvan je eerst dacht dat het onmogelijk was. In plaats van naar de bodem van het zwembad te zakken, blijf je drijven. Je leert hoger en gracieuzer springen dan een mens voor mogelijk zou houden of je leert zingen met onaardse schoonheid. Je begrijpt niet altijd hoe je het doet, want je geest stuurt je lichaam op een manier die voorbijgaat aan logica of bewuste overweging. Maar op een of andere manier leer je je aanvankelijke vermogens te overstijgen. Sommige dingen die je doet, bieden je onbeschrijfelijke vreugde. Een musicus kan helemaal opgaan in zijn muziek, een danser wordt

één met zijn dans, en als hij een berg af snelt, voelt een skiër zichzelf en de wereld om hem heen samensmelten. Het is een bevrediging die verder gaat dan dat het gewoon ‘fijn’ voelt. Het is wat de Grieken *ekstasis* noemden, ‘buiten het normale treden’.

Religie is een praktische discipline die ons leert nieuwe vermogens te ontdekken van onze geest en van ons hart. Dat zal een van de belangrijkste thema’s van dit boek zijn. Het heeft geen zin om, voor je de eerste schreden zet in een religieus leven, de leerstellingen van verschillende religies academisch op hun waarheidsgehalte te beoordelen. De waarheid – of het gebrek daaraan – ontdek je alleen als je deze leerstellingen vertaalt in ritueel of ethisch handelen. Net als iedere vaardigheid eist religie doorzettingsvermogen, hard werken en discipline. Sommige mensen zullen er beter in zijn dan andere en weer anderen lukt het niet of nauwelijks. Maar zonder inzet kom je nergens. Godsdienstige mensen vinden het moeilijk om uit te leggen hoe al die rituelen precies werken en waarom ze doen wat ze doen, zoals een schaatser ook niet het fijne weet van de natuurwetten die hem in staat stellen om op een dun ijzer over het ijs te scheren.

De vroege taoïsten zagen religie als een ‘kunde’, die door constante oefening aangeleerd kon worden. Zhuang Zi (circa 370-311 voor Christus), een van de belangrijkste figuren in de Chinese spirituele geschiedenis, legde uit dat het geen zin had om religieuze leerstellingen aan logische analyse te onderwerpen en haalt daarbij de timmerman Bian aan: ‘Als ik een wiel maak, en ik raak het te zacht, wordt het geen goed wiel, hoe prettig het ook werkt. En als ik het te hard raak, word ik moe en wordt het wiel ook niet goed! Dus niet te hard, niet te zacht. Ik neem het in mijn handen en sluit het in mijn hart. Ik kan dat niet uitleggen, ik weet het gewoon.’⁶ Een bochelaar die cicaden ving in het bos, miste er nooit een. Hij wist zich zo goed te concentreren dat hij volledig opging in zijn werk en zijn handen vanzelf leken te bewegen. Hij had geen idee hoe hij het deed, alleen dat het hem maanden had gekost voor hij het onder de knie had. Dat jezelf vergeeten, legde Zhuang Zi uit, was een ekstase die je in staat stelde ‘uit’ het prisma van het ego te stappen en het goddelijke te ervaren.⁷

Mensen die deze vaardigheid onder de knie kregen, ontdekten een transcendente dimensie in hun leven die niet zomaar een externe realiteit 'ergens' was, maar gelijkstond aan het diepste niveau van hun zijn. Deze realiteit, die mensen God, tao, brahman of nirwana hebben genoemd, was een feitelijke aanwezigheid in het menselijk bestaan, maar was onmogelijk in termen van logos uit te leggen. Die vaagheid was echter niet frustrerend, zoals iemand uit het moderne Westen zou kunnen vinden, maar bracht een ekstasis met zich mee die de beoefenaar boven de beperkende grenzen van het zelf bracht. Onze wetenschappelijk georiënteerde kennis wil de werkelijkheid beheersen, uitleggen en onder de heerschappij van de rede brengen, maar de vreugde van het niet-weten is ook altijd deel geweest van de menselijke ervaring. Zelfs vandaag de dag merken dichters, filosofen, wiskundigen en wetenschappers dat de contemplatie van het onoplosbare een bron van vreugde, verbazing en bevrediging is.

Een van de eigenaardige eigenschappen van de menselijke geest is het vermogen om ideeën en ervaringen te hebben die ons conceptuele bevattingsvermogen te boven gaan. We dwingen onze gedachten steeds voorbij een grens, zodat onze geest van nature lijkt weg te glijden in een begrip van het transcendente. Muziek is altijd onlosmakelijk verbonden geweest met religieuze expressie, want net als religie op zijn best, zit muziek aan de 'grenzen van de rede'.⁸ En omdat een gebied door zijn uiterste grenzen wordt bepaald, volgt daaruit dat muziek 'onbetwistbaar' rationeel moet zijn. Het is de meest lichamelijke van de kunsten: het wordt voortgebracht door adem, stem, paardenhaar, schelpen, ingewanden en huiden en bereikt 'resonanties in ons lichaam op een dieper niveau dan wil of bewustzijn'.⁹ Maar het is ook uiterst cerebraal, want het vereist een balans van uiterst complexe energieën en vormverhoudingen, en is nauw verbonden met wiskunde. Juist deze intens rationele activiteit gaat over in transcendentie. Muziek ligt buiten het bereik van woorden: het gaat niet érgens over. Een kwartet van Beethoven uit zijn latere periode vertegenwoordigt geen droefenis, maakt dat gevoel wel los in zowel de musicus als de luisteraar, maar is toch absoluut geen treurige erva-

ring. Net als een tragedie is het een bron van intens inzicht en genot. We lijken de droefenis die het ego overstijgt direct te ervaren, want het is niet mijn droefenis die ik voel, maar de droefenis zelf. In muziek worden het objectieve en subjectieve dus één. Taal heeft grenzen die we niet kunnen passeren. Als we kritisch luisteren naar het gestamel waarin we ons uitdrukken, worden we een onmogelijk uit te drukken 'andersheid' gewaar. 'Het is zonder meer het feit dat taal grenzen heeft,' legt de Britse criticus George Steiner uit, 'dat het bestaan van een transcendente aanwezigheid in het weefsel van de wereld bewijst. Juist omdat we niet verder kunnen, omdat onze taal ons zo wonderbaarlijk in de steek laat, ervaren we de zekerheid dat een goddelijke betekenis de onze overstijgt en omhult.'¹⁰ Iedere dag confronteert muziek ons met een soort kennis die logische analyse en empirisch bewijs het hoofd biedt. Het zit 'tot de nok toe vol met betekenissen die zich niet laten vertalen in logische structuren of verbale expressie.'¹¹ Alle kunsten proberen wat dat betreft muziek te evenaren. En op zijn best doet theologie dat ook.

Voor een moderne scepticus zal het onmogelijk zijn om Steiners conclusie te aanvaarden dat 'wat voorbij des mensen woorden ligt, getuigt van God'.¹² Maar misschien is dat omdat ons idee van God te beperkt is. We hebben onze oefeningen verwaarloosd en hebben onze 'kunde' van religie verloren. Gedurende de zestiende en zeventiende eeuw, een periode die historici de vroegmoderne periode noemen, begon men in het Westen een geheel nieuw type beschaving te ontwikkelen waarin een wetenschappelijk rationalisme heerste en die economisch gebaseerd was op technologie en investering van kapitaal. Met behulp van logos werden zulke spectaculaire resultaten behaald, dat mythe in diskrediet raakte en de wetenschappelijke methode als de enige manier werd beschouwd om de waarheid te achterhalen. Daardoor werd religie moeilijk, zo niet onmogelijk. Naarmate theologen de wetenschappelijke criteria begonnen over te nemen, werden de christelijke mythoi aan empirische, rationele en historische verificatie onderworpen en daarmee in een denkwijze gedwongen die ze vreemd was. Filosofen en wetenschappers zagen het

nut van rituelen niet meer in, en voorheen praktische religieuze kennis werd in toenemende mate theoretisch. We verloren de kunst om de oude verhalen te interpreteren waarin goden op aarde rondliepen, de doden uit hun graven opstonden en zeeën op wonderbaarlijke wijze spleten. We begonnen concepten als geloof, openbaring, mythe, mysterie en dogma te begrijpen op een manier die onze voorouders zou verbijsteren. In het bijzonder veranderde de betekenis van het woord 'geloof', waardoor kritiekloze aanvaarding van geloofswaarheden aan de basis kwam te staan van het geloof in God, zozeer zelfs dat we over 'gelovigen' spreken als we het over godsdienstige mensen hebben, alsof het op vertrouwen aanvaarden van orthodoxe dogma's het belangrijkste zou zijn.

Deze gerationaliseerde interpretatie van religie had twee verschillende moderne fenomenen tot gevolg: fundamentalisme en atheïsme. De twee staan met elkaar in verband. Het defensieve geloof dat algemeen bekendstaat als 'fundamentalisme' kwam in de twintigste eeuw in bijna iedere grote religie op.¹³ In hun wens om een rationeel, wetenschappelijk geloof te ontwikkelen waarin mythos geheel plaatsmaakte voor logos, begonnen christelijke fundamentalisten de Schrift te interpreteren met een letterlijkheid die in de geschiedenis van de godsdienst zijn weerga niet kent. In de Verenigde Staten hebben protestantse fundamentalisten zelfs een ideologie ontwikkeld bekend onder de naam 'creationistische wetenschap', waarin de Bijbelse mythen gezien worden als wetenschappelijk correct. Zij voeren ook campagne tegen het onderwijzen van de evolutieer op openbare scholen, omdat die in tegenspraak is met het scheppingsverhaal in het eerste hoofdstuk van Genesis.

Gedurende de geschiedenis behelsde atheïsme zelden een categorische afwijzing van het sacrale, maar veeleer de afwijzing van een bepaalde conceptie van het goddelijke. In de vroege perioden van hun respectievelijke geschiedenis werden zowel christenen als moslims door hun heidense tijdgenoten atheïsten genoemd, niet omdat ze het bestaan van God ontkenden, maar omdat hun conceptie van het goddelijke zo anders was, dat die godslasterlijk leek. Atheïsme pa-

rasiteert daarom op de vorm van theïsme die het probeert te elimineren en wordt zo het spiegelbeeld ervan. Het klassieke westerse atheïsme werd gedurende de negentiende en vroege twintigste eeuw ontwikkeld door Feuerbach, Marx, Nietzsche en Freud, wier ideologie in essentie een antwoord was op en gedictieerd werd door het theologische beeld van God dat zich in de moderne periode in Europa en de Verenigde Staten had ontwikkeld. Het meer recente atheïsme van Richard Dawkins, Christopher Hitchens en Sam Harris verschilt daarvan, want het richt zich volledig op God zoals die binnen de verscheidene fundamentalismes is ontwikkeld, waarbij alle drie stellen dat fundamentalisme de basis en de essentie van alle religie is. Dit standpunt maakt hun kritiek echter minder sterk, want fundamentalisme is in feite een uiterst onorthodoxe vorm van geloof die de traditie die hij verdedigt vaak verkeerd voorspiegelt. Deze ‘nieuwe atheïsten’ hebben echter een breed lezerspubliek, niet alleen in het seculiere Europa, maar ook in de conventioneel-religieuze Verenigde Staten. De populariteit van hun boeken suggereert dat bij velen verwarring, zelfs boosheid, heerst als het gaat over het God-concept dat ze hebben geërfd.

Het is jammer dat Dawkins, Hitchens en Harris zo tekeergaan, want op sommige punten is hun kritiek valide. Religieuze mensen hebben zich aan misdaden en gruweldaden schuldig gemaakt en de fundamentalistische ideologie die de nieuwe atheïsten aanvallen is inderdaad ‘onkundig’, zoals de boeddhisten zouden zeggen. Maar ze weigeren principieel in discussie te gaan met theologen die de hoofdstroom binnen de traditie vertegenwoordigen. En omdat hun analyse gebaseerd is op een gebrekkige theologie, is zij teleurstellend oppervlakkig. Eigenlijk zijn het de nieuwe atheïsten die niet radicaal genoeg zijn. Joodse, christelijke en islamitische theologen hebben door de eeuwen heen gesteld dat God niet bestaat en dat er daarbuiten ‘Niets’ is. Maar deze stellingname had niet tot doel God als realiteit te ontkennen, maar om Gods transcendentie te bewaren. In onze praatgrage en hoogst bevooroordeelde samenleving, lijken we deze belangrijke traditie uit het oog verloren te hebben – een traditie

waarmee we veel van de huidige religieuze problemen zouden kunnen oplossen.

Het is niet mijn bedoeling om de dingen aan te vechten waar wie dan ook oprecht geloof aan hecht. Voor vele duizenden mensen werkt de symboliek van de moderne God prima: in combinatie met inspirerende rituelen en een levendige gemeenschap geeft het hun leven transcendente betekenis. In alle wereldgodsdiensten wordt werkelijke spiritualiteit uitgedrukt door middel van consistent in praktijk gebracht mededogen, het vermogen met de ander *mee te voelen*. Als een conventioneel godsideaal inspireert tot respect en empathie voor iedereen, werkt het zoals het moet. Maar de moderne God is maar een van de vele theologieën die zich gedurende de drieduizend jaar dat het monotheïsme bestaat heeft ontwikkeld. Omdat 'God' oneindig is, heeft niemand het laatste woord. Ik maak me zorgen dat bij velen verwarring bestaat over de aard van de religieuze waarheid, een verbijstering die alleen maar wordt versterkt door het felle debat dat op dit moment zo'n groot deel van het religieuze discours overheerst. Mijn doel is enkel om iets nieuws ter tafel te brengen.

Ik kan de irritatie van de nieuwe atheïsten begrijpen, want, zoals ik al in mijn memoires *De wenteltrap* uiteen heb gezet, wilde ook ik jarenlang niets met religie te maken hebben en een aantal van mijn vroege werken stonden niet ver van Dawkins af. Maar door mijn studie van wereldreligies gedurende de laatste twintig jaar was ik gedwongen mijn mening te herzien. Niet alleen maakte het me bewust van de aspecten van religie in andere tradities die corresponderen met het bekrompen en dogmatische geloof van mijn jeugd, maar door nauwkeurig onderzoek van het materiaal ben ik ook het christendom anders gaan zien. Een van de dingen die ik heb geleerd is dat ruziemaken over godsdienst contraproductief is en niet tot verlichting leidt. Het maakt niet alleen de authentieke religieuze ervaring onmogelijk, maar staat ook haaks op de socratische rationalistische traditie.

In het eerste deel van dit boek heb ik geprobeerd te laten zien hoe mensen in de premoderne wereld over God dachten. Ik hoop dat ik

erin ben geslaagd enig licht te werpen op een aantal zaken die mensen nu voor problemen stellen – de heilige geschriften, inspiratie, de schepping, wonderen, openbaring, geloof en mysterie – alsook te laten zien waar het met religie misgaat. In het tweede deel volg ik de opkomst van de ‘moderne God’, waardoor zoveel traditionele veronderstellingen over God omver werden geworpen. Dit kan natuurlijk geen volledige beschouwing zijn. Ik heb vooral het christendom onder de loep genomen omdat die traditie het meest is beïnvloed door de opkomst van de moderne wetenschap en ook het primaire doelwit is van de nieuwe atheïstische kritiek. Voorts heb ik me binnen de christelijke traditie geconcentreerd op thema’s en tradities die direct te maken hebben met de huidige religieuze problemen. Religie is complex: in ieder tijdperk zijn er verschillende vormen van devotie, waarvan geen enkele volledig de overhand krijgt. Mensen praktiseren hun godsdienst op zeer verschillende en tegenstrijdige manieren. Maar een bewuste en principiële zwijgzaamheid over God en/of het heilige was tot de opkomst van de westerse moderniteit altijd een constant thema, niet alleen binnen het christendom, maar ook binnen alle grote godsdienstige tradities. Men geloofde dat God onze concepten en gedachten te boven ging en alleen kon worden gekend door toegewijde oefening. We hebben dat belangrijke inzicht uit het oog verloren en dat, daar ben ik van overtuigd, is een van de redenen waarom zoveel westerlingen zoveel moeite hebben met het concept God. Daarom heb ik extra aandacht voor deze verwaarloosde discipline, in de hoop dat zij ons in onze huidige situatie een nieuw perspectief zal bieden. Maar ik zal natuurlijk niet beweren dat dit een universele attitude was, alleen dat het een van de belangrijke elementen was in de godsdienstige praktijk, niet alleen binnen het christendom, maar ook in andere monotheïstische en non-theïstische geloven, en dat het onder onze aandacht dient te worden gebracht.

Hoewel heel veel mensen vijandig ten opzichte van religie staan, is er ook sprake van een wereldwijde religieuze opleving. In weerwil van de zelfverzekerde voorspellingen van de secularisten midden twintigste eeuw, zal religie blijven bestaan. Maar als het zich voegt

naar de gewelddadige en intolerante stroming die er altijd is geweest – overigens niet alleen binnen de monotheïstische godsdiensten, maar ook binnen de moderne wetenschappelijke geest – zal deze nieuwe religiositeit ‘onkundig’ zijn. We zien vandaag de dag heel veel steile dogmatiek, zowel religieus als seculier, maar er is ook sprake van een toenemende waardering voor het niet-weten. We kunnen het verleden niet overdoen, maar we kunnen wel leren van de fouten en de inzichten die het heeft voortgebracht.

Er is een lange traditie van het erkennen van de grenzen van onze kennis, van stilte, terughoudendheid en ontzag. Die wil ik in dit boek onderzoeken. Een van de voorwaarden van verlichting is altijd geweest, dat we bereid zijn te laten varen wat we dachten te weten om waarheden waar we nooit van hadden kunnen dromen op waarde te schatten. Misschien moeten we heel veel wat we denken te weten over religie vergeten voor we over kunnen gaan op een nieuw begrip. Het is niet gemakkelijk om te praten over wat we ‘God’ noemen, en de religieuze zoektocht begint vaak met bewuste deconstructie van bestaande denkpatronen. Misschien was dat wat onze vroege voorouders probeerden te bewerkstelligen in hun opmerkelijke ondergrondse heiligdommen.